

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ו

עורכים:

יחיאל זלינגר ונדב פרנקל

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"ג (2023)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא במימון:
קרן קימת לישראל
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ג (2023)
ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון
תמונות על העטיפה באדיבות: בנימין טרופר, רפאל לואיס, אלרון זבטני, אילה עמיר,
ישמעאל בן יאיר

עורכים: יחיאל זלינגר ונדב פרנקל
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר החדשה, ירושלים

תוכן העניינים

5		בפתח הקובץ
7		הקדמת העורכים
9	האלף השני לפני הספירה בתל עזקה: סיכום התוצאות של עשר עונות חפירה	הלנה רוט, סבינה קליימן ועודד ליפשיץ
19	"מעט הוא מה שנשתנה שמם" (אשתורי הפרחי) - קריאה מחודשת באוסטרקונים חדשים-ישנים מפסגת זאב ובשמות מקומות במזרח בנימין	אסתר אשל, חגי משגב, דורון שר אבי, אלי שוקרון ואלגרה סבריאגו
43	אמבטיות בהט מהרודיון ומקיפרוס - זיהוי מקור בהט-קלציט ממחצבות בארץ ישראל ובמצרים	אילה עמיר, עמוס פרומקין, בועז זיסו, אהרון מאיר, גיל גובס ואמנון אלבק
59	בין מצדה לשער הגיא - כתובות חניכי תנועות הנוער ולוחמי הפלמ"ח בתקופת המנדט ומשמעותן	רעות יהודאי
79	גבעת הקרב של הל"ה - מבט ארכיאולוגי	רפאל י' לואיס ואיל מרקו
115	תצפיות ירושלים תש"ח	משה ארנוולד
129	מקומו של משמר הגבול (מג"ב) במאבק בהסתננות בפרוזדור ירושלים 1953-1956	יוסף אוחיון
155	'שובי אל עריך אלה': ההתיישבות הישראלית המחודשת בשנים 1967-1973 באתרי התיישבות שנעזבו במלחמת העצמאות	נדב פרנקל
171	מרשם ירושלמי מימי הביניים לבושם מקידה שעירה	אלרון זבטני וזהר עמר
185		רשימת משתתפים

בפתח הקובץ

קובץ מחקרים זה יוצא לרגל כנס מחקרי ארץ יהודה השביעי, ומסכם את דברי הכנס שנערך אשתקד. אנו שמחים על הכנס ועל כתב העת, שכבר הפכו למסורת ומציבים לנו רף גבוה של פעולה בשדה המחקר, המשלים את היכרותנו עם ארץ יהודה.

לזכרו של ד"ר דוד עמית ז"ל, ארכיאולוג, מדריך, חוקר ומנהל בית ספר שדה כפר עציון, אנו ממשיכים בעשייה של יצירה מדעית, לצד הנחלת המורשת לציבור. בשנה זו נרצה להזכיר גם את זכרה הטוב של חנה עמית ז"ל, אשתו של דוד ועורכת בחסד, שהייתה שותפה למפעלי בית ספר שדה במשך שנים ואורחת של כבוד בכל שנה בכנס המחקרים. חנה הקפידה להשתתף בכנס גם בשנים האחרונות, בעודה סובלת ממחלה קשה. בקובץ שאתם אווזים כונסו, בעזרת המערכת האקדמית של הכנס, תשעה מאמרים שטרם פורסמו, המאירים זוויות חדשות ובלתי מוכרות על ארץ יהודה.

הקובץ, כמו הכנס, מחולקים כתמיד לשלוש קטגוריות: ארכיאולוגיה, מדעי הטבע והעת החדשה. החיבור בין הרכיבים השונים של הקובץ מאפשר מבט רחב יותר על תחום ידיעת הארץ. לפיכך, תוכלו לקרוא בקובץ על אמבטיות בהט מקיפרוס ועל ממצאים מתקופת הברונזה הקדומה בתל עזקה, לצד מחקרים מהעבר הקרוב על קורות מלחמת העצמאות ועל שנות ה-50 במדינת ישראל הצעירה. מאמר אחד, הקשור לפרשיית הל"ה ומשמש אבן יסוד באתוס של בית ספר שדה כפר עציון, אף מקפל בתוכו שילוב חדשני בין עבודת שדה למחקר מורשת קרב.

אנו תקווה שחוקרים וטיילים יעשו שימוש בקובץ זה. אנו רוצים להודות לשניים שבלעדי עבודתם הנמרצת הקובץ והכנס לא היו קורמים עור וגידים: לד"ר יחיאל זלינגר, איש רשות העתיקות, ארכיאולוג וחוקר המשלב בין מחקר אקדמי לעשייה ציבורית, ולד"ר נדב פרנקל מבית ספר שדה כפר עציון.

זה המקום להודות גם לצוות ההיגוי, שמשקיע רבות מזמנו כדי לקדם את כתב העת ואת הכנס המלווה אותו: פרופ' אסתי אשל, ד"ר ציונה בן-גדליה, פרופ' בועז זיסו, פרופ' יוסי לשם, עמוס סבח, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן ובנימין טרופר.

בברכת קיץ טוב,

עובד גמלא, מנכ"ל ועמיחי נועם, סמנכ"ל

בית ספר שדה כפר עציון

אייר תשפ"ג (2023)

הקדמת העורכים

קובץ המחקרים יוצא לאור זו השנה השישית. מוגשים בו מחקרים חדשים העוסקים בתחומי הארכיאולוגיה, הגיאוגרפיה, מדעי הטבע וההיסטוריה של ארץ יהודה. בקובץ זה מובאים המאמרים של ההרצאות שנאמרו בכנס שנערך בל"ג בעומר תשפ"ב (2022) בבית ספר שדה כפר עציון.

תשעת המאמרים המובאים בספר זה עברו תהליך שיפוט על ידי קוראים חיצוניים ועריכת לשון מוקפדת, כמקובל בכתבי עת מדעיים. הם מסודרים ברצף כרונולוגי ובחלוקה לשלושה תחומי מחקר: שלושה מאמרים עוסקים בארכיאולוגיה ובגיאוגרפיה היסטורית ביהודה; חמישה דנים בעת החדשה; ואחד מציג מחקר הקשור לעולם הטבע בארץ יהודה. במאמר הראשון בשער הארכיאולוגיה מציגים חופרי תל עזקה, הלנה רוט, סבינה קליימן ועודד ליפשיץ, את תוצאות עשר עונות החפירה של אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת היידלברג בתל. בסקירה מוצגות מערכות הביצור המורכבות מתקופת הברונזה התיכונה והברונזה המאוחרת.

ארבעה אוסטרקונים שנמצאו במהלך חפירת חווה חקלאית מימי הבית השני בפסגת זאב עומדים במרכז מאמר של קבוצת ארכיאולוגים ואפיגרפים. הקריאה החדשה שהם מצייעים מחברת בין שמות המוזכרים באוסטרקונים לזיהוי יישובים סמוכים בקרבת בית החווה. ההצעה החדשה מסייעת לא רק לזיהוי אתרים בני התקופה, אלא גם קשורה לסוגיית השתמרות השמות במעבר בין התקופות בעת העתיקה, סוגיה שיש לה חשיבות רבה בגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ ישראל.

המאמר השלישי בשער זה, פרי עטם של קבוצת ארכיאולוגים וגיאולוגים, עוסק בחיבור בין הממצא הארכיאולוגי למדעי הטבע. בעקבות מציאת שתי דוגמאות יוצאות מן הכלל של אמבטיות בהט-קלציט ממכלולים מלכותיים של הורדוס – בקיפוס ובהרודיון – נערכו בדיקות למציאת מקור האבן המיוחדת. בעזרת סדרת בדיקות של ההרכב הכימי ומבנה הגבישים שלהן הסתבר כי מקור שתי האמבטיות המפוארות הוא מחומר שנכרה בישראל, כנראה במערת התאומים. התוצאות המפתיעות מעידות על כך שתעשיית הבהט-קלציט ביהודה במחצית השנייה של המאה הא' לפסה"נ הייתה מפותחת דיה ואיכותית במידה שתספיק לשרת את הסטנדרטים הגבוהים של הורדוס.

את שער העת החדשה פותח מאמרה של רעות יהודאי, העוסק בכתובות גרפיטי משנ' אתרי מפתח בהווה הציונית – מצדה ובית המשאבות בשער הגיא. המאמר מציג את משמעותם הלאומית של האתרים בתקופת המנדט, את ביקורי בני הנוער במקום, ואת ההיבטים והמסקנות העולים מתוך הכתובות שהותירו הנערים ולוחמי הפלמ"ח אחריהם. בתוך המאמר מובאת גם התייחסות לכתובת המפורסמת של ברוך ג'מילי, ודרך פרשייה זו נעשה ניסיון לנתח את יחסה המשתנה של החברה הישראלית לתופעת הגרפיטי.

רפי לואיס ואיל מרקו סוקרים בעת האחרונה את גבעת הקרב של הל"ה, במטרה לענות דרך מחקר השדה והשיטה 'ארכיאולוגיה של שדות קרב' על שאלות שנותרו פתוחות בקשר לשעות האחרונות בחייהם של 35 הלוחמים שנהרגו במהלך יום ה-16 בינואר 1948. במסגרת המאמר ניתנות תשובות ראשונות לחלק משאלות אלה, והכותבים מצליבים את

העולה ממחקר השדה עם העדויות ההיסטוריות שניתנו במהלך 75 השנים האחרונות בקשר לפרשייה זו.

במאמר נוסף על מלחמת העצמאות מציג משה ארנוולד את יחידת התצפיות של מחוז ירושלים ואת פעולותיה בסיוע לכוחות המחוז בלוחמה נגד כוחות בלתי סדירים, ובהמשך נגד הלגיון הערבי. המאמר מאיר פרשייה בלתי מוכרת כחלק מהמחקר העשיר בעשורים האחרונים על המלחמה במחוז ירושלים.

גם לאחר הקמת מדינת ישראל לא פסקו בעיות הביטחון בגבולות ובספר. יוסף אוחיון סוקר את הצלחותיו ואת כישלונותיו של כוח מג"ב שהתפרש בפרוזדור ירושלים באמצע שנות ה־50 במאבקו כנגד ההסתננות מירדן. מתברר כי גם ליחס החיובי בין לוחמי מג"ב ומפקדיו ובין האוכלוסייה האזרחית ביישובים היה חלק מהותי בהצלחה היחסית של כוח השיטור בפעולתו בפרוזדור.

לאחר מלחמת ששת הימים החלה ישראל להקים יישובים בשטחים שנכבשו בידי צה"ל במלחמה. נדב פרנקל עוסק ביחס בין יישובים שחרבו או ננטשו במלחמת העצמאות ובין היישובים שקמו לאחר מלחמת ששת הימים, כשני עשורים מאוחר יותר. המאמר מתמקד בשלושה מקרי בוחן: כפר עציון, בית הערבה, שלידה קמה היאחזות הנח"ל קליה, וכפר דרום. המאמר מראה כי השיקולים ה'נוסטלגיים' לא השפיעו במרבית המקרים על ההחלטה היכן ומתי להקים יישוב בשטחים שנכבשו במהלך מלחמת ששת הימים.

המאמר החותם את הקובץ הוא מתחום מדעי הטבע, ובו מציגים אלרון זבטני וזוהר עמר את תוצאות מחקרם על שימוש בפרחי קצה שעירה לצורך הפקת שמן ריחני לפי מרשם ירושלמי מהמאה ה' לסה"נ. מעבר לזיהוי הצמח ובחינת כל אזכוריו במקורות הספרותיים הם מביאים גם את תוצאות הניסוי המעשי שביצעו בשחזור של שני מתכונים קדומים.

ברצוננו להודות לכותבי המאמרים שהתגייסו, העלו על הכתב את חידושיהם, והעמידו לרשותנו את מחקריהם החשובים. לקוראים החיצוניים שקראו והעירו את הערותיהם. לרשות העתיקות, לקרן קיימת לישראל, למרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיקרפיה, לקמ"ט שמורות טבע ופארקים במנהל האזרחי, לרשות הטבע והגנים, למו"פ מזרח, למחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן על שם מרטין (זוס) ולאגף לתרבות יהודית על תמיכתם, שסייעה בהוצאת קובץ זה. תודה גדולה נתונה לשירה עבאדי, עורכת הלשון של הספר, לסטודיו ולדמן על עבודת העיצוב, העימוד וההבאה לדפוס, ולבנימין טרופר, עורך כתב העת בעבר, שליווה ותרגם מניסיונו הרב לאורך הדרך וסייע גם בראשית העבודה על קובץ זה. תודה אחרונה נתונה לעובד גמלא, מנכ"ל בית ספר שדה כפר עציון, ולעמיחי נעם הסמנכ"ל על התמיכה, על הסיוע, ועל הצבת הרף הגבוה למחקר ולהיכרות מעמיקה עם מרחב ארץ יהודה.

העורכים,

ד"ר יחיאל זלינגר וד"ר נדב פרנקל

מתוך התייעוד של חפירות בליס ומקאליסטר אפשר ללמוד כי הם זיהו עדויות להתיישבות מתקופת הברונזה הקדומה 3-2 (מחצית ראשונה של האלף השלישי לפסה"נ), הברונזה המאוחרת 3-2 (סוף האלף השני לפסה"נ) וכן מתקופת הברזל 2 (מאות ט'-ז' לפסה"נ). מגדלי שמירה שהתגלו במדרונות הדרומיים של התל יוחסו לתקופה הרומית או הביזנטית (Bliss and Macalister 1902: 1-14).

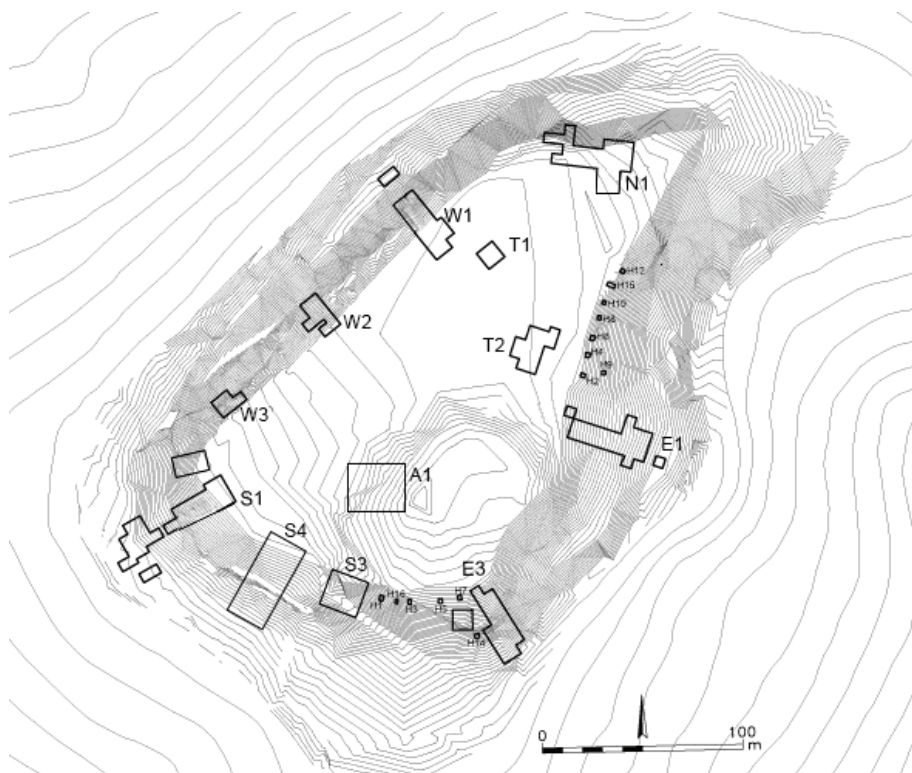
החפירה באקרופוליס התנהלה לאורך הקירות שהתגלו, ובליס ומקאליסטר ייחסו אותם למצודה. שיטת חפירה זו ניתקה את הקירות מן הרצפות שנשמכו אליהם ומנעה, הלכה למעשה, את תיארוכם של השרידים האדריכליים.

בשנת 2011 התחדשו המחקר והסקר המקדים, ובעקבותיהם גם החפירות בתל עזקה.¹ במהלך החפירות התברר שתל עזקה היה מיושב לראשונה בתקופת הברונזה הקדומה ב2. לאחר פער משמעותי לכל אורכה של תקופת הברונזה הביניימית (המחצית השנייה של האלף השלישי לפסה"נ) הוא יושב מחדש בתקופת הברונזה התיכונה.² שרידים מתקופה זו התגלו כמעט בכל שטחי התל. שרידי הביצורים שהתגלו מרשימים במיוחד, והם כוללים בעיקר מרכיבי ביצור ומפעלי בנייה מונומנטלית של עפר ואבנים. מבנים אלה הם שעיצבו את פני התל. לאחר פער התיישבותי של כמה מאות שנים, ככל הנראה בין המאה ה"ט"ו והמאה ה"ג לפנה"ס, שב היישוב בתל והתחדש, עד לחורבנו בסוף המאה ה"ב לפסה"נ. לאחר מכן ננטש התל, ויושב שוב רק לאחר התפשטותה של ממלכת יהודה מערבה, לכיוון מרכז השפלה, לא לפני שלהי המאה ה"ט לפסה"נ (ליפשיץ, גדות ואומינג 2018).

תקופת הברונזה התיכונה (המאה ה"ח-ה"ט לפסה"נ):

מרכיבי ביצור ומפעלי בנייה מונומנטליים, המיישמים בנייה ומילויים נרחבים של עפר ואבנים, נחשפו כמעט בכל שטחי החפירה שנפתחו במדרונות התל (שטחים N1, W1, W2, W3, S1, S3, E3; איור 2).³ המרכיבים כללו קטעי חומת ביצור עם מסד אבן ומבנה-על של לבני בוץ מטויחות, מצודת מגדל ('בסטיון') גדולת ממדים, סוללה, וכן ומגדלי שמירה מנותקים מחומת הביצור, קטעי קירות תמך רחבים וצרים, מילויי אבן, מילויי קירטון כתוש ומילויי עפר, וכן מרכיבי ביצור נוספים שאופיים טרם התברר (רוט, ליפשיץ וגדות תש"פ). השלב הקדום ביותר שנחשף כולל את החומה של העיר. קטעי החומה התגלו בשטח החפירה הצפוני (שטח N1; איור 3) ובשטחי החפירה המערביים (W1 ו-W2). אף שלא כל מהלכה של החומה נחשף, תואי השטח מאפשר לנו לעקוב אחריו כמעט לכל אורכו של המדרון המערבי. מעט לפני פינתו הדרום-מערבית של התל נקטע מהלך החומה, ואין אנו יודעים כיצד היא ממשיכה. במקום נחשף מגדל גדול ושרידים של מגדלים נוספים מקיפים את הפינה הדרום-מערבית של התל, עדות אולי לתמיכה, לפילוס ולהרחבה של מורדות התל כדי להגדיל את השטח הבנוי באזור זה, בסמוך לשרידיו של מפעל מים גדול שעדיין לא נחפר. למרות שבליס ומקאליסטר ייחסו את המגדלים לתקופה הרומית או הביזנטית, על סמך ממצא כלי החרס שהתגלה במילויים של תעלות הייסוד של המגדלים ובתוך מילויי האבן שלהם אפשר להציע שהמגדלים שימשו בתקופת הברונזה התיכונה ג' (רוט, ליפשיץ וגדות תש"פ). שרידי החומה טרם התגלו במדרון הדרומי או המזרחי, ככל הנראה בשל

התפשטות השטח המיושב אל מעבר לשולי התל המקוריים מתקופת הברונזה התיכונה, ואנו מניחים כי הייתה זו חומה היקפית (רוט, ליפשיץ וגדות תש"פ). החומה נבנתה ממסד של אבני שדה ומבנה עילי של לבני בוץ בגודל של 40×40 ס"מ מטויחות טיח לבן. בשטחים השונים נחשפו קטעים שכללו חומה רחבה וגבוהה מאוד (מסד ברוחב של כ-3.3 מ' לפחות ובגובה של 2.4 מ' מעל פני הקרקע), מגדלים משולבים, קדמות ונסגרות. לאורך פניה החיצונית של החומה ניגשה חלקלקה עשויה מלויי אבן ועפר. גם אופיו של מרכיב זה לא היה אחיד בכל שטחי החפירה, והרכב השכבות ועוביין השתנו בהתאם לתנאי השטח (רוט, ליפשיץ וגדות תש"פ).

איור 2: שטחי החפירה שנפתחו בידי משלחת לאוטונשלאגר לעזקה (באדיבות משלחת לאוטונשלאגר לחפירות עזקה)

סדרת רצפות של מבני מגורים התגלתה כשהן ניגשות אל פניה הפנימיות של החומה (בשטח N1). הכלים שהתגלו על גבי הרצפות האלה ובמילויים שעליהן הושתתו מלמדים כי יש לתארך את המבנים לתקופת הברונזה התיכונה 2 (המאה הי"ז-ה"ט לפסה"נ). מעל לרצפות אלה התגלו רצפות שהושתתו על גבי הנדבכים העליונים שהשתמרו – רצפות מתקופת הברונזה התיכונה 2-3, ומעליהן רצפות מתקופת הברונזה המאוחרת 3. שני

איור 3: חומת הביצור בשטח N1 שלה מסד אבן ומבנה על של לבני בוץ מטייחות, מבט דרומה (באדיבות משלחת לאוטנשלאגר לחפירות עזקה).

מרכיבי ביצור נוספים התגלו בשטח S3 (איור 4), הממוקם בסמוך לפינתו הדרום-מזרחית של התל. השטח נפתח בסמוך לגרמי המדרגות המודרניים, ועל גבי שביל גישה לרכבים, שהם חלק ממאמצי פיתוח האתר החל מאמצע המאה ה'לסה"נ. בשטח זה התגלה קיר רחב (2.20 מ' רוחב) שהתנשא לגובה של כמעט שלושה מטרים מהנדבך התחתון ועד לנדבך העליון שהשתמר. הקיר בנוי אבני שדה גדולות. כיוונו מצפון-מזרח לדרום-מערב ומיקומו בסמוך למדרונות התל עוקבים אחר המתאר הכללי של האתר. נראה כי בסמוך לכביש הגישה הקיר מגיע לסיומו. טרם התברר אם הקיר נקטע במסגרת פעולות סלילת הכביש, או שמא היה זה קצהו גם בעת העתיקה. ממדיו הגדולים ואופן בנייתו דומים לשני מרכיבי ביצור שנחשפו בשטחים האחרים: מסד החומה (וראו עוד למעלה) ומצודת המגדל (ראו עוד להלן). לפיכך, אנו מניחים כי גם בשטח זה נחשפו מרכיבי הביצורים מתקופת הברונזה התיכונה. עם זאת, ועד לחפירה נוספת של המבנה, לא נוכל לקבוע את אופיו, את שימושו ואת תאריך בנייתו המדויק.

נוסף על כך, נחשפה פינה בנויה של מבנה, שזיהינו עם מגדל השמירה הרביעי. נדבכיו התחתונים נבנו מאבני ענק מהוקצעות, והנדבך העליון שהשתמר נבנה מכולדרים בלתי מהוקצעים. תוכו היה מלא באבני שדה גדולות ובכולדרים, וקיר טרסה אחד לפחות ניגש אליו. על פי החומר שהתגלה במילויים שניגשו אל הפינה אפשר להציע כי המבנה שימש בתקופת הברונזה התיכונה. עם זאת, עדיין אין אנו יכולים לקבוע את התארוך המדויק של

איור 4: מרכיבי הביצור מתקופת הברונזה התיכונה בשטח 3S – מבט־על. חומת הביצור או חלק ממגדל בחלקה העליון של התמונה, מסד מגדל שמירה מלבני בחלקה התחתון (באדיבות משלחת לאוטנשלאגר לחפירות עזקה).

בניית המבנה ושימוש, וכן את יחסו למרכיבים האחרים בשטח, לאור הפגיעה בשרידים האדריכליים במסגרת סלילת כביש הגישה לכלי רכב.

מצודת מגדל גדולת ממדים התגלתה במדרון המזרחי של התל (שטח E3 תחתון; איור 5). הקירות שייכים למסד המצודה, שנבנה כמלבן שאורכו כ־20 מ' ורוחבו כ־15 מ'. מסד המצודה השתמר לגובה של כ־5.80 מ', מתחתית הקיר הנמוך ביותר. אל ראש הקיר הגבוה ביותר יסודות מצודת המגדל מורכבים ממערכת קירות רחבים (1.8–2.2 מ' רוחב) הבנויים מאבני שדה גדולות, המחלקים את חללה הפנימי

של המצודה לארבעה חדרים. אף על פי שהוא לא נחשף, אפשר להניח כי היה חלל חמישי בצפון־מערבה של המצודה, וכך נוצרה תוכנית אחידה עם סימטריה משני צידי של הציר האורכי שלה. החללים מולאו במילויים קונסטרוקטיביים של עפר, אפר ואשפה לסירוגין. התיארוך המדויק של השימוש במצודה וכן אופי הפעולות שהתקיימו בה לא ידועים לנו, שכן רצפות המבנה לא השתמרו. על סמך בחינת החומר הקרמי במילויי המסד אפשר לתארך את בניית המצודה לסוף תקופת הברונזה התיכונה (רוט, ליפשיץ וגדות תש"פ). כמו כן, נראה שלאחר סחיפתו או הריסתו של מבנה־העל של המצודה נבנה על גבי המסד מרכז פולחני, בתקופת הברונזה המאוחרת 2–3.

תקופת הברונזה המאוחרת (המאה הי"ג–הי"ב לפסה"נ):

העדויות לשלהי תקופת הברונזה התיכונה ולראשיתה של תקופת הברונזה המאוחרת אינן ברורות. זאת משום שמלבד ממצא קטן שמתוארך לתקופות אלה לא נמצאו שרידים ארכיטקטוניים ברורים שאפשר לייחס להן (Yasur-Landau et al. 2014; Koch et al. 2017; Kleiman et al. 2019). היישוב הגיע לשיא היקפו ועושרו לקראת סוף תקופת הברונזה המאוחרת. מבנה ציבורי גדול ממדים המתוארך לתקופת הב"מ 2 התגלה במדרגה הטופוגרפית הנמוכה ביותר בדרום התל, למרגלות המדרון (שטח S2). מבנה מרשים זה נבנה אל תוך חפיר חצוב בסלע הקירטון המקומי, שמועד חציבתו מתוארך לתקופת

איור 5: יסודות מצודת המגדל בשטח E3 תחתון, מבט־על (באדיבות משלחת לאוטנשלאגר לחפירות עזקה).

הברונזה התיכונה. בולדרים ועמודי תווך ענקיים תמכו בגג המבנה, ומפולת לבני בוץ כיסתה אותו. לאחר שמבנה זה נהרס הוא נקבר תחת מילויים מכוונים. על גביו הושתתה כיכר, ולצידה מבנה מחסנים. בנייה זו מבטאת את השלב הבנייה השני של תקופת הברונזה המאוחרת 3 (Webster et al. 2017).

מן השלב השני של היישוב באתר התגלו בית מלאכה של קדר (שטח W1), מתחם אגירת שמן וייצור תמרקים (שטח T2), וכן מתחם פולחני (שטח E3 עליון). משפע הממצאים שנחשפו בכל רחבי התל מתקופה זו עולה שהיישוב שגשג ופרח בשלהי תקופת הברונזה המאוחרת, והיו לו קשרי מסחר וקשרים תרבותיים עם אתרים נוספים בשפלה ואף עם אזורים רחוקים יותר. בכל אחד מן השטחים האלה, כמו גם משטח הכיכר והמחסנים, עולה כי האתר כולו נחרב בחורבן אלים באמצע המאה הי"ב לפסה"נ. כל המבנים שהתגלו משלב זה עברו שִׁפּה אדירה ובטמפרטורות גבוהות ביותר. מתוך בחינת שרידי האדם הרבים שהתגלו בשכבה זו על פני התל נראה כי הם הותקפו התקפת פתע במהלך היום ונלכדו בהריסות הבוערות של המבנים. עוצמת שכבת השִׁפּה, הטמפרטורות הגבוהות שלה וכן ריבוי השלדים שהתגלו בבתי המלאכה ובמתחמי העבודה מלמדים על כך שמדובר במתקפה מכוונת נגד יושבי האתר. לאחר שִׁפּתו של האתר כליל הוא ננטש למשך מאות שנים, והיישוב בו התחדש רק לאחר המאה הט' לפסה"נ (Napchan-Lavon et al. 2017; Kleiman, Gadot and Lipschits 2016).

דיון

מפעלי בנייה מונומנטלית של אבן ועפר, ובכללם מרכיבי ביצור כמו חומות, מגדלים וסוללות, הם סימן היכר ומאובן מנחה של תקופת הברונזה התיכונה (1600–2000/1900 לפסה"נ; Höflmayer 2017). הופעתם השכיחה בתלים והשתמרותם המרשימה לאורך אלפי שנים זיכו אותם במחקרים מקיפים ורבים (Burke 2008: 1). עם זאת, כיום אין הסכמה במחקר בעניין הייעוד העיקרי של מפעלי הבנייה האלה.

בעוד שראשוני החוקרים פירשו את הביצורים באופן 'שימושי' וראו בהם חלק ממערך הגנתי שנועד להבטיח את קיום הערים (למשל: Yadin 1955), בשנות ה-90 של המאה הכ' נכתבו כמה מאמרים שביקשו לראות בביצורים בתקופה זו, ובייחוד בסוללות העפר הגדולות, סממנים של כוח השולט בנוף ומעצב אותו. לדבריהם, אלה ביטויים של צריכה ראוותנית המשמשת כלי ליצירת חברה מרובדת ולהנצחתה (Bunimovitz 1992; Finkelstein 1992; Uziel 2010), מעבר לתפקיד ההגנתי שהיה להם. על סמך תוצאות החפירות באתר אפשר לראות כי חלק מאי-ההסכמות בין החוקרים נובע מתוך ריבוי המופעים של הביצורים בתוך כל אתר, ובין האתרים והאזורים.

ריבוי המרכיבים הביצוריים שנחשפו בשטחים השונים, וכן הגיוון באופי בנייתם המשתנה משטח לשטח, מלמדים על מערכת ביצור מורכבת ורב-שלבית שהתפתחה לאורך תקופה ארוכה של עשרות ואף מאות שנים. כמו כן, יש להתייחס לאפשרות שלא כל המרכיבים של המערכת הביצורית שירתו בה יחדיו, וכי חלק מן המרכיבים החליפו אחרים שיצאו או הוצאו מכלל שימוש. עם זאת, מתוך ממצאי העונות האחרונות ניתן לומר כי לא כל מפעלי הבנייה המונומנטלית במדרונות התל הם מרכיבים ביצוריים, וכי חלקם לפחות הם מאמצי בנייה שנועדו לייצור תשתיות ליישוב המתרחב.

לקראת סוף תקופת הברונזה התיכונה ההתיישבות באתר גדלה והתרחבה מעבר לגבולותיו, כפי שהם הוגדרו קודם לכן באמצעות החומה. הבתים נבנו אז על גבי החומה ואף במורד המדרונות. לאחר הפער היישובי בין המאה ה"ט"ו עד המאה ה"ג היישוב חזר לשגשג. שוב נבנו הבתים על גבי אלה שקדמו להם, ובכך שימרו את ייעוד השטח לבנייה פרטית. הבנייה הציבורית למרגלות המדרון הדרומי ובמדרגת הגובה התחתונה של האתר לימדה כי גם בתקופה זו האתר התרחב מעבר לגבולות התל.

החורבן האלים והנרחב ששם קץ ליישוב בסוף תקופת הברונזה המאוחרת, כמו גם הממצא הרב והעשיר שהתגלה בשכבת החורבן, מלמדים על עושרו, וככל הנראה גם על חשיבותו, של האתר באמצע המאה ה"ב לפסה"נ. למעשה, חשיבותו של האתר נראית בבירור כבר בתקופת הברונזה התיכונה, לאור הביצורים המרשימים של המאה ה"ח-הט"ז לפסה"נ.

השם 'עזקה' לא מופיע במקורות הכתובים של האלף השני לפני הספירה. עם זאת, לאור גודלו ומיקומו המרכזי של התל, וכן לנוכח הממצאים הרבים מתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת שהתגלו בו, יש להניח שהוא היה יישוב חשוב ומרכזי. לפי ליפשיץ ווורלה (Lipschits and Wöhrle, Forthcoming) יש לזהות את עזקה של האלף השני לפסה"נ עם מורשתו (*Muhraštu*), הנזכרת במכתבי אל עמרנה (א"ע 335), שהיא מורשת גת, עירו של הנביא מיכה. לפי השערה זו 'עזקה' הוא השם שניתן לאתר לאחר שממלכת יהודה השתלטה על מרכז השפלה בשלהי המאה ה"ט' או בראשית המאה ה"ח לפסה"נ.

ביבליוגרפיה

רוט ה', ליפשיץ ע' וגדות י' תש"פ. ככה כן בונים חומה: ביצורי הברונזה התיכונה בעזקה ומשמעותם. בתוך א' פלג -ברקת, י' זלינגר, י' עוזיאל וי' גדות, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים וסביבותיה** י"ג: 73-92.

ליפשיץ ע', גדות י' ואומינג מ' 2018. חמש עונות חפירה בתל עזקה: ממצאים, ציפיות והפתעות. **קדמוניות** 99: 84-156.

Bliss F.J. 1899a. First Report on the Excavations at Tell Zakariya. *Palestine Exploration Quarterly* 31 (1): 10-25.

Bliss F.J. 1899b. Second Report on the Excavations at Tell Zakariya. *Palestine Exploration Quarterly* 31 (2): 89-111.

Bliss F.J. 1899c. Third Report on the Excavations at Tell Zakariya. *Palestine Exploration Quarterly* 31 (3): 87-170.

Bliss F.J. 1900. Fourth Report on the Excavations at Tell Zakariya. *Palestine Exploration Quarterly* 32 (1): 7-16.

Bliss F. J. and Macalister R.A.S. 1902. *Excavations in Palestine during the Years 1898-1900*. Vol. 1. Committee of the Palestine Exploration Fund.

Bunimovitz S. 1992. The Middle Bronze Age Fortifications in Palestine as a Social Phenomenon. *Tel Aviv* 19 (2):221-234.

Burke A. 2008. *Walled Up to Heaven: The Evolution of Middle Bronze Age Fortification Strategies in the Levant*. Winona Lake. <https://doi.org/10.1163/9789004376687>.

Finkelstein I. 1992. Middle Bronze Age 'Fortifications': A Reflection of Social Organization and Political Formations. *Tel Aviv* 19 (2):201-220. <https://doi.org/10.1179/tav.1992.1992.2.201>.

Höflmayer F. 2017. A Radiocarbon Chronology for the Middle Bronze Age Southern Levant. *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 13:20-33.

Kleiman S., Gadot Y. and Lipschits O. 2016. A Snapshot of the Destruction Layer of 'Tell Zakariya'/Azekah Seen against the Backdrop of the Final Days of the Late Bronze Age. *ZDPV* 132/2:105-133.

Kleiman S., Koch I., Webster L., Linares V., Berendt K., Sergi O., Oeming M., Gadot Y. and Lipschits O. 2019. Late Bronze Age Azekah – An Almost Forgotten Story. *The Late Bronze and Early Iron Ages of Southern Canaan (Archaeology of the Biblical Worlds 2)* pp.37-61. Berlin.

Koch I., Kleiman S., Oeming M., Gadot Y. and Lipschits O. 2017. Amulets in Context: A View from Late Bronze Age Tel Azekah. *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 16:9-24.

Lipschits O., Gadot Y. and Oeming M. 2017. Four Seasons of Excavations at Tel Azekah: The Expected and (Especially) Unexpected Results. In O. Lipschits and A.M. Maeir, eds. *The Shephelah during the Iron Age*. Winona Lake. pp.1-25.

Lipschits O. and Wöhrle J. (Forthcoming). Azekah – The Hometown of Micah the Moreshkite. *ZAW*.

Napchan-Lavon S., Gadot Y., Lipschits O. and Wolff S. R. 2017. Bliss and Macalister's Excavations at Tell Zakariya (Tel Azekah) in Light of Published and Previously Unpublished Material. In *Villain or Visionary? RAS Macalister and the Archaeology of Palestine*. London. pp. 74–95.

Uziel J. 2010. Middle Bronze Age Ramparts: Functional and Symbolic Structures. *Palestine Exploration Quarterly* 142 (1):24–30. <https://doi.org/10.1179/003103210X12599211960366>.

Webster L.C., Sergi O., Kleiman S., Lipschits O., Hua Q., Jacobsen G.E., Tristant Y. and Gadot Y. 2017. Preliminary Radiocarbon Results for Late Bronze Age Strata at Tel Azekah and Their Implications. *Radiocarbon* 60 (1):309–331. DOI: <https://doi.org/10.1017/RDC.2017.85>

Yadin Y. 1955. Hyksos Fortifications and the Battering-Ram. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 137 (February):23–32. <https://doi.org/10.2307/1355554>

Yasur-Landau A., Gross B., Gadot Y., Oeming M. and Lipschits O. 2014. A Rare Cypriot Krater of the White Slip II Style from Azekah. *Israel Exploration Journal* 64 (1):1–8.

הערות

- 1 החפירות בתל עזקה התחדשו בשנת 2011 בידי משלחת לאוטונשלאגר, בניהולם של ע' ליפשיץ, ' גדות (אוניברסיטת תל אביב) ומ' אומינג (אוניברסיטת היידלברג). עד קיץ 2022 התקיימו עשר עונות חפירה. לפרסומים מסכמים של תוצאות החפירה ראו: ליפשיץ, גדות ואומינג 2018; Lipschits, Gadot, and Oeming 2017.
- 2 סביב המאה ה"ט או ה"ח לפסה"נ.
- 3 שטחי החפירה קיבלו את שמם בהתאם למפנה של המדרון שבו הם נחפרו. שטחי המדרון המערבי קיבלו את האות W (עבור West), במדרון המזרחי – E (עבור East), במדרון הצפוני – N (עבור North), ובמדרון הדרומי – S (עבור South). השטחים קיבלו מספור בסדר רץ, עם סדר פתיחתם לאורך השנים.

